

ОРНИТОЛОГІЯ (від грец. *ὄρνις* — птах і ...логія) — розділ зоології, що вивчає птахів, що становлять другу за чисельністю (після земноводних) групу наземних хребетних тварин. Термін «О.» вперше використав італ. натураліст У. Альдрованді наприкінці 16 ст. Сучасне визначення О. як «методол. вивчення та подальшого знання про птахів і всього, що з ними пов'язане» запропонував англ. зоолог А. Ньютон у «Dictionary of Birds» («Словник птахів», 1896).

За остан. даними, світ. орнітофауна нараховує понад 10 800 видів. Птахи займали важливе місце у житті людини від епохи палеоліту. Вони мали не лише мислив., а й сакрал. значення, про що свідчать викопні матеріали з археол. пам'яток давніх культур у всьому світі. У мистецтві Давнього Єгипту знайшли відображення понад 70 видів птахів. Перші спроби дослідж. природи пернатих зробив Аристотель у 4 ст. до н. е., зокрема в «Історії тварин» подав низку коментарів щодо 170-ти їх видів, серед яких трапляються міфічні, зокрема про те, що деякі птахи (ластівки та ін.) на зиму ховаються у болот. мулі, а не відлітають у вирій. Давньорим. письменник Пліній розвинув дослідж. Аристотеля у «Натуральній історії» (77 р. н. е.). Особл. уваги заслуговують у Середньовіччі трактати імператорів Фрідріха II та Альберта Великого, присвячені переважно хижим птахам, з якими тоді полювали. Особливості польоту птахів вивчав Леонардо да Вінчі. Після відкриття Нового світу описано безліч нових видів пернатих. У 2-й пол. 16 ст. опубл. перші орнітол. енциклопедії, з яких найдовше були у вжитку праці В. Тернера (англ.), П. Белона (франц.) та К. Геснера (швейцар.), де була зроблена спроба описати всі відомі на той час види. У глобал. зведенні італ. науковця У. Альдрованді «*Ornithologiae*» («Орнітологія», 1599–1603, у 3-х т.) використано праці попередників і висвітлено всю наявну на той час інформацію: від природн. історії птахів до їх культур. значення. Останньою з ранніх енциклопедій епохи Відродження стала праця англ. натураліста Ф. Білліґбі «*Ornithologiae libri III*» («Орнітологія»), завершена і видана 1676 Дж. Реєм, де автор максимально зосередився на емпірич. спостереженнях. Його класифікація ґрунтувалася на основі морфології, фактич. спостережень та точному зовн. описі. Радикально відійшовши від більш ранніх трактатів, Дж. Рей фактично розпочав новий етап в історії О. Його послідовником став швец. дослідник К. Лінней, який опублікував 1735 відому працю «*Systema naturae*» («Система природи»), де осн. увагу зосереджено на родах, а не видах. Лише 1753 він запропонував додавати одне слово латиною до назви роду для визначення виду, спочатку для рослин, а потім

1758 — для птахів та ін. тварин. Ця біноміал. система використовується й донині. На противагу К. Ліннею, який у своїй класифікації доводив сталість видів, його гол. опонент Ж.-Л. де Бюффон (чл. Париз. АН) висловлював прогресивні ідеї щодо їх зміни під впливом умов довкілля. Його праця «*Histoire naturelle: générale et particulière*» («Природнича історія: загальна і часткова», 1749–89, у 36-ти т.) містить загалом понад 2000 ілюстрацій (973 кольор. аркуші), зокрема 9 томів (1770–83) присвячено птахам. Після впорядкування класифікації птахів дослідники звернули увагу на географію їх поширення. Перші зведення з історії регіонал. орнітофаун з'явилися у 1-й пол. — серед. 17 ст. у Польщі та Німеччині, згодом — у Великій Британії та Шотландії. Із закінченням наполеон. воєн (1815) у Великій Британії, Франції та Нідерландах розпочався актив. період колоніал. експансії, що уможливив описання нових видів птахів та поповнення колекцій «типовими зразками». До 1830 усі природн. музеї цих країн мали великі нац. колекції птахів, що знайшло відображення у домінуванні систематики і фауністики в орнітол. колах Європи. Пізніше такі музеї з'явилися в Рос. імперії (С.-Петербург, 1832) та Америці (Нью-Йорк, 1869). Однак до серед. 19 ст. в О. не існувало будь-якої заг. ідеї, яку згодом висунув видат. англ. науковець Ч. Дарвін — автор теорії еволюції органіч. світу (1859), однією з основ якої стали дослідж. різноманіття галапоґос. в'юрків. Його теорія походження видів дозволила знайти обґрунтування систематиці птахів, їх геогр. розповсюдженню та особливостям біології. Концепція статевого відбору дала пояснення, чому самці і самки зазвичай розрізняються за зовн. ознаками та поведінкою. Відкриття археоптерикса (першоптаха) 1861 слугувало переконливим доказом ідеї Ч. Дарвіна щодо походження видів, а 1868 англ. зоолог Т. Гакслі створив перше генеал. дерево птахів. У цей період організували низку орнітол. т-в, зокрема в Україні, що входила до складу Рос. імперії, 1908 видат. вітчизн. зоолог В. Артоболевський заснував Київ. орнітол. товариство ім. К. Кесслера (див. Орнітологічні товариства). У РФ перше таке об'єднання з'явилося лише 1992 й успадкувало історію Всесоюз. орнітол. товариства (створ. 1983). Перший Міжнар. орнітол. конгрес (МОК) відбувся 1884 у Відні (від 1950 проводять кожні 4 р.).

Подальший розвиток О. як науки відбувався за 2-ма окремими напрямками — систематика, номенклатура, фауністика, другий — природн. історія птахів. Обидва напрями остаточно об'єднали у 1920-х рр. нім. дослідник Е. Штреземан, який до традиц. музей. О. додав екологію, поведінк. фізіологію та функціон. морфологію. У довоєнні роки розпочався період експерим. О., по-

значений працями з питань розмноження, фотоперіодики, метаболіч. фізіології тощо. Дослідж. міграцій птахів значно розширилися з початком кільцювання птахів у 1890-х рр. у Пн. Америці (див. Міграція птахів). Подальша модифікація О. відбулася у 1940-50-х рр. після виникнення т. зв. синтет. теорії еволюції (термін вперше вжив англ. еволюціоніст Дж. Гакслі), в якій було поєднано основи класич. дарвінізму з ін. дисциплінами, такими як генетика, систематика, молекулярна біологія, палеонтологія тощо. Теорія остаточно сформувалася завдяки працям різних учених, зокрема видат. укр. дослідника І. Шмальгаузена. Її актив. послідовниками були нідерландець Н. Тінберген та австрієць К. Лоренц (лауреати Нобелів. премії 1973), яких вважають засн. етології, що вивчає поведінку тварин. Більшість їхніх висновків зроблено на основі вивчення саме представників світу пернатих. Від кін. 20 ст. О. пов'язана з генетикою, геномікою, ембріологією, цитологією, нейробіологією, фізіологією, ендокринологією, імунологією тощо. Осн. увагу приділяють питанням охорони рідкіс. видів та угруповань, а також практ. значенню О., зокрема для потреб сільс. і ліс. госп-в, птахівництва, ветеринарії, авіації тощо. Постійно зростає чисельність орнітологів-любителів, які зробили знач. внесок у польові дослідж. птахів. Більшість отриманих даних публікують у спеціаліз. орнітол. період. виданнях (понад 100), найстарішими з яких є «The Auk» (США, від 1884), «Ibis» (Велика Британія, від 1859), «Ardea» (Нідерланди, від 1912), «Journal für Ornithologie» (Німеччина, від 1853), «Emu» (Австралія, від 1901). В Україні спеціаліз. наук. вид. з питань О. — ж. «Беркут» (від 1992) та «Бранта» (від 1998).

Розвиток вітчизн. О. розпочався від серед. 19 ст., коли переважна частина тер. сучас. України входила до складу Рос. імперії. У той період одним із гол. орнітол. центрів був Моск. університет, де 1805 створ. Моск. товариство природодослідників. Пізніше при Рос. АН у С.-Петербурзі відкрито Зоол. музей (1833), на базі якого згодом сформувався Зоол. інститут. Тоді Моск. і С.-Петербург. університети займали провідне місце у дослідж. тварин. світу Рос. імперії та деяких ін. регіонів. Саме в Моск. університеті сформувалася перша наук. зоол. школа, що вивчала, зокрема, птахів. Її засн. вважають К. Рульє, серед учнів якого були М. Сєверцов та С. Усов. Послідовником цієї школи був видат. вчений М. Мензбір, фундам. робота якого «Птицы России» (у 2-х т., 1895) стала основою для подальшого розвитку О. у Рос. імперії. Проф. Харків. університету П. Сушкін вперше провів порівняль.-анатом. дослідж. з метою пояснення філогенет. зв'язків різних груп птахів, також приділяв значну увагу питанням зоогеографії.

Застосування істор. й екол. підходів до зоогеогр. районування дозволило йому визначити природу найменшої зоогеогр. одиниці — «ділянки». Провідні орнітологи формували мережу власних кореспондентів

з лав орнітологів-любителів, які присилали їм різні матеріали і колекції. Фундатором О. в Україні вважають проф. Університету св. Володимира К. Кесслера (Київ, серед. 19 ст.), який одним із перших розпочав системат. дослідж. птахів, зокрема підготував зведення, присвяч. орнітофауні Київ. навч. округу. Нестача кваліфіков. орнітологів та брак коштів для експедиц. дослідж. призвели до того, що наприкінці 19 ст. вивчення птахів проводили переважно в межах фауністики. Однак знач. фактич. матеріал, накопичений у цей період, створив вагомі передумови для подальшого розвитку систематики і орнітогеографії. У 2-й пол. 19 — на поч. 20 ст. вітчизн. О. набула знач. розвитку. Після більшов. перевороту 1917 її розвиток відбувався за 2-ма напрямками: з одного боку — поглиблення та накопичення знань відповід. наук. дисципліни, з ін. — необхідність заг.-біол. узагальнень. Орнітолог Б. Домбровський запропонував та обґрунтував існування нового напрямку — т. зв. синтетич. зоології, що дозволяв визначити стан теор. і практ. рівня результатів, придатних для узагальнення. На поч. 1920-х рр. до орнітол. дослідж. було залучено достатню кількість співроб. наук. закладів, зокрема ВУАН та природ. заповідників. Формування інфраструктури ВУАН та створення при ній Зоол. музею (1930 реорганіз. в Зообіол. інститут, згодом Інститут зоології АН УРСР, див. Зоології Інститут ім. І. Шмальгаузена НАНУ), а також перепідпорядкування йому раніше організованої системи біол. станцій позитивно вплинули на розвиток вітчизн. орнітофауніст. досліджень. Суттєву роль у цей період також зіграли ін. н.-д. установи, такі як: каф. зоології в університетах Харкова (О. Нікольський, В. Аверін, О. Мигулін), Одеси (Д. Третьяков) та Києва (І. Шмальгаузен); Кабінет вивчення Поділля при Кам'янець-Поділ. наук. товаристві при ВУАН (В. Храневич). Вагомий внесок у розвиток регіонал. О. зробив М. Гавриленко, який видав низку робіт, присвяч. багаторіч. дослідж. птахів Полтавщини, та зібрав значну колекцію (нині зберігається в Держ. музеї природи Харків. університету). Орнітофауну Києва та прилеглих тер. вивчали М. Шарлемань, М. Бурчак-Абрамович, А. Шепа, О. Кістяківський; Чернігівщини — В. Артоболевський та М. Шарлемань; Слобожанщини та прилеглих тер. — О. Чернай, М. Сомов, М. Зарудний, В. Аверін, І. Волчанецький; Придніпров'я — Г. Гебель; Пд. України — О. Брандт, О. Браунер, Й. Пачоський, І. Пузанов, Л. Портенко; зх. регіонів — В. Дзедушицький, В. Тачановський, Б.-Т. Дибовський. Серед відомих орнітологів того періоду — також Г. Боровиков, В. Бруховський, Б. Вальх, В. Боголепов, С. Алферакі, В. Герхнер. У 1-й третині 20 ст. проведено ревізію і встановлено практично повний видовий склад птахів України. Спробу узагальнення результатів орнітол. дослідж. зробив М. Шарлемань в монографії «Птахи України: Мат. до фауни» (К., 1938), за яку він отримав ступ. д-ра біол. н. (без захисту дис.). Найменш вивченим залишалося питання детал. дослідж. міграцій на

території України. У повоєн. період, починаючи від серед. 1950-х рр., орнітол. дослідж. в Україні почали активно відновлюватися. Провід. установою з питань О. залишався Інститут зоології АН УРСР, більшість співроб. якого працювала в секторі хребетних (від 1957 — відділ). У цей період фахівці цього інституту розпочали підготовку багатотом. серії «Фауна України» (О. Кістяківський, В. Зубаровський, Л. Смогоржевський, В. Лисенко). Перший камерал. визначник птахів України підготували М. Воїнственський та О. Кістяківський («Визначник птахів УРСР», К., 1952, перевид. 1962), перший польовий визначник — І. Марисова і В. Талпош («Птахи України: польовий визначник», К., 1984), наступний визначник за авторством Г. Фесенка та А. Бокотєя («Птахи фауни України: польовий визначник», К., 2002) найбільше відповідає зарубіж. аналогам і користується знач. популярністю, особливо в орнітологів-любителів. 1992 у Києві створ. Український центр кільцювання птахів (його базовою структурою стала лаб. орнітології Інституту зоології НАНУ). Серед дослідників, які зробили знач. внесок у розвиток вітчизн. О. у 2-й пол. 20 ст., — Л. Назаренко, А. Корзюков, Ю. Костін, Т. Ардамацька, О. Кошелєв, О. Цвєлих, Б. Годованець, К. Татарinov, Ф. Страутман, І. Горбань, І. Кривецький, Л. Тараненко, О. Вобленко. Від поч. 21 ст. в Україні продовжується розвиток традиц. напрямів орнітол. дослідж., зокрема міграцій птахів. Підготовлено «Енциклопедію мігруючих видів диких тварин України» (К., 2018, за ред. А. Полуди), де вміщено дані про 289 переліт. птахів з відповід. картогр. матеріалом. Все більше уваги приділяють вивченню питань охорони рідкіс. видів та угруповань, розробленню методол. бази відтворення еталон. орнітокомплексів тощо. В остан. виданні Червоної книги України (2009) подано інформацію про 89 рідкіс. видів птахів. Друкують зведення щодо сучас.

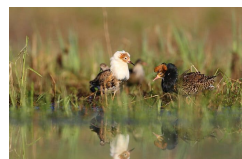
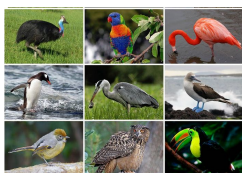
стану видів, що входять до Міжнар. Червоних списків та конвенцій, ратифікованих Україною, напр., «Птахи України під охороною Бернської конвенції» (К., 2003, за ред. Г. Гаврися; 184 види). Фахівці з О. працюють у структурах НАНУ (Інститути зоології, екології Карпат, еволюц. екології; Нац. наук.-природознав. та Держ. природознав. музеї, Дунай. та Чорномор. біосферні заповідники, Луган. та Укр. степ. природні заповідники), закладах вищої освіти, об'єктах природно-заповід. фонду різних категорій, обл. краєзнав. музеях, зоопарках та ін. держ. організаціях. Значну роль у дослідж. птахів Пд. України відіграє Азово-Чорномор. орнітол. станція, зх. регіонів — Зх.-Укр. орнітол. станція. Рос. вторгнення в Україну 24 лютого 2022 спричинило, зокрема, негатив. вплив на популяції як рідкіс., так і широко розповсюджених гніздових птахів України, що потребуватиме з часом вивчення стану орнітофауни та проведення моніторингу, особливо у регіонах, що зазнали найбільшого руйнування під час військ. дій.

Рекомендована література

1. Щербак Н. Н. О состоянии и развитии научных работ в Зоологическом музее (к 50-летию Института зоологии АН УССР) // ВЗ. 1980. № 5;
2. Орнитологи Украины: Библиогр. справоч. Вып. 1. Х., 1999;
3. Птахи України під охороною Бернської конвенції. К., 2003;
4. P. A. Bircham. History of Ornithology. London, 2007;
5. Рогожа М. Н. История развития орнитологии Украины (1850–1941 годы) // Гуманитарий: актуал. проблемы гуманитар. науки и образования. 2013. № 2(22).

Г. Г. Гаврись

Фотоілюстрації

Бібліографічний опис:

Орнітологія / Г. Г. Гаврись // Енциклопедія Сучасної України [Електронний ресурс] / Редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.] ; НАН України, НТШ. — К. : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2022. — Режим доступу: <https://esu.com.ua/article-75899>

2001-2025 © Ця енциклопедична стаття захищена авторським правом згідно з чинним законодавством України ([докладніше](#)).